

ԱՐԱԳԱԾԻ ՏԻՐԻՆԿԱՏԱՐ ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ

Արսեն Բորոխյան*

Հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունները փաստում են, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել տարածքների մշակութայնացման երեք մակարդակներ՝ դաշտավայրային, նախալեռնային և բարձր լեռնային, որոնց պայմանականորեն կոչում ենք «ցածր», «միջին» և «բարձր»: Աշխարհագրական պայմանների թելադրած այս «ուղղահայաց գոտիականությունը» պայմանավորել է Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային զարգացումների ողջ ուղին: Ընդ որում, «բարձր» մակարդակում են գտնվել դաշտավայրային և նախալեռնային գոտիներում ապրող մարդկանց սրբավայրերը («սրբերը») և արոտավայրերը: Արագած լեռան հարավային լանջերին վերջերս հայտնաբերված Տիրինկատար սրբավայրը էապես լրացնում է տարածաշրջանի հնագույն հասարակական զարգացումների մասին առկա պատկերացումները: Այն գտնվում է ծովի մակերևույթից մոտ 3.000 մ բարձրության վրա, ընդարձակ գոգահովտի ներքո, որի կենտրոնական հատվածում 2012թ. փաստագրվեցին կրոնիկների հետ առնչվող տաս վիշապաքարեր: Խնդրո առարկա տարածքն իր նշանակությունը որպես ամառանոց և սրբավայր կարող էր պահպանել նաև հետագայում, ինչի մասին են վկայում այստեղ առկա միջնադարյան խեցեղենը, զիարեթը և համապատասխան ավանդազրույցները:

Բանալի բառեր. Արագած, Տիրինկատար, վիշապաքար, կրոնիկ, ծխական լանդշաֆտ, ուղղահայաց գոտիականություն, քարի պաշտամունք, սինկրետիզմ, հնագիտություն, ազգագրություն:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Բեռլինի Բաց համալսարանի վիշապաքարերը հետազոտող արշավախումբը 2012թ. Արագածի լեռնագանգվածի հարավային բարձրադիր հատվածում, ծովի մակերևույթից մոտ 3.000 մ բարձրության վրա, հայտնաբերեց նոր հնագիտական հուշարձան՝ Տիրինկատար անվամբ: Մոտ 40 հա մակերես ունեցող սարահարթի վրա կենտրոնացած էին թվով տաս վիշապաքարեր, որոնք առնչվում էին կրոնիկսատիպ կառույցներին¹:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու:

1 Վիշապաքարերի սահմանման, ուսումնասիրության պատմության և մեր աշխատանքների նախնական հաշվետվության համար տե՛ս Gilibert A., Bobokhyan A.,

Այս հոդվածը նպատակ ունի նախնական դիտողություններ անելու իրականացված հետազոտությունների վերաբերյալ՝ ներկայացնելով Տիրինկատարի սրբազան լանդշաֆտի առանձնահատկությունները և ձևավոխման ընթացքը:

Տեղադրությունը. Շնորհիվ իր հարմար ռելիեֆի և հարուստ ջրային պաշարների, Արագածը հնագույն ժամանակներից ի վեր գրավել է մարդկանց ուշադրությունը²: Արագածի զանգվածը կազմված է երրորդական շրջանի 400–800 մ հզորության հրաբխային ապարներից՝ անդեզիտներից, անդեզիտա-դացիտներից, իսկ ստորոտը շրջապատված է անթրոպոգեն առանձին կենտրոններից՝ արտահայտված ոչ հզոր լավային հոսքերով և տուֆերով: Արագածի գագաթնային գոտին ունի մասնատված ալպյան ռելիեֆ, որի շուրջ, մոտ 2.500–3.000 մ բարձրության վրա, տարածվում են տեղ-տեղ մնացուկային թմբաշարեր կրող աստիճանակերպ սարահարթեր: Տիրինկատարը այդ թմբաշարերից մեկն է: Արագածի հարավային լանջի հիմնական մասը պատված է Տիրինկատար հրաբխի անդեզիտա-բազալտային լավաների արտադրած հոսքերով: Այդ հրաբխի հոսանքները ձևավորել են մի շարք սանդղավանդներ՝ այսպիսով ողողելով լանջերի մեծ հատվածներ ընդհուպ մինչև Դիան-Արագածոտն-Լեռնակերտ-Սասունիկ գյուղերը: Տիրինկատարի հրաբուխը Արագածի ամենավերջին լավային հոսքն է և թվագրվում է մոտ 450.000 տարով³:

Տիրինկատար հասնում են Ամբերդի ձորով դեպի «տասներկու բանդեր (ջրանցքներ) տանող ուղղությամբ: Մեզ հետաքրքրող մշակութայնացված տարածքը գտնվում է բուն Տիրինկատարից դեպի արևմուտք,

Hnila P., Dragon Stones in Context: The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains. – *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 144, 2012, pp. 93–132: *Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ.*, Վիշապաքարերի հնագիտություն. – Վիշապ քարակոթողները, Ա. Պետրոսյան, Ա. Բորոխյան (խմբ.), Երևան, 2015, էջ 269–396:

- 2 *Քալանթար Ա.*, Արագածը պատմության մեջ, Երևան, 1935; *Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P. S.*, The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. – *Oriental Institute Publications* 134, Chicago, 2009; *Badalyan R. S., Avetisyan P. S.*, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and Its Surrounding Region. – *British Archaeological Reports* 1697, Oxford, 2007.
- 3 *Бальян С. П.*, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей. Ереван, 1969, с. 229, 242, հմմտ. *Շիրաշիրյան Հ.*, Արագած լեռը, Երևան, 1934, էջ 7; *Пафенгольц К. Н., Тер-Месроbian Г. Т.* Арагац. Ереван, 1964, с. 24–25; *Меликсетян Х. Б.*, Геохимия вулканических серий Арагацкой области. – *Известия НАН РА, Науки о Земле* 3, 2012, с. 40, 44, *Connor L. J., Connor C. B., Meliksetian K., Savov I.*, Probabilistic Approach to Modeling Lava Flow Inundation: A Lava Flow Hazard Assessment for a Nuclear Facility in Armenia. – *Journal of Applied Volcanology* 1/3, 2012, pp. 5–7, 11, 16:

ծովի մակարդակից մոտ 2.850 մ բարձրության վրա, ընդարձակ գոգահովտում: Տիրինկատարի մարգագետնով անցնում են երկու գալարաձև ընթացող գետակներ, որոնք մասնակիորեն ընդլայնել են տարածքն այցելող անասնապահները և տեղ-տեղ վերածել ավազանների: Արագած բարձրացողների համար մինչև վերջին պահը մարգագետինը մնում է թաքնված կեղծ գագաթի ետևում: Հասնելով այնտեղ՝ բացվում է յուրահատուկ մի տեսարան Արագածի չորս գագաթների պատկերով հյուսիս-արևելքում և Արարատի պատկերով հարավ-արևմուտքում:

Անվանումը և նախկին հիշատակումները. Հետազոտվող տարածքը տարբեր անուններով կոչվել է Տիրինկատար, Տիրանկատար, Կզըլ-Ջիարեթ⁴: Տիրինկատար անվանում են հայ հեղինակները⁵. անունն այսպես նշված է 1:100.000-անոց քարտեզների վրա, որոնց հանույթն արված է 1951թ. և նորացված 1973թ.: «Կըզըլ Ջիարեթ» անվանումը հիշատակում է դեռևս Ղ.Ալիշանը⁶, այն կա նաև ցարական հինգ վերստանոց քարտեզի ցանկում⁷: Կարմիր Սար անվանումը հանդիպում է միայն բանավոր կերպով՝ տարածքն այցելող անասնապահների մոտ:

Այս գոտին, որպես պատմական միջավայր, փաստորեն հայտնի չի եղել մինչև 2012թ. մեր այցելությունը, թեև դեռևս 1930-ական թթ. արագածյան «կարմիր» կոչված բլրակները որպես զբոսաշրջային դիտարժան կետեր են նախատեսվել⁸: Ամբերդի ձորի լանջով դեպի վար ընթացող «տասներկու ջրանցքների» մասին գիտի Արագածի պատմական հուշարձանների լավագույն գիտակ Ա.Քալանթարը⁹, սակայն, վերջինիցս անդին, դեպի Տիրինկատար, նրա արշավախումբը չի գնացել: Նույն «Տասներկու ամբարտակների» մասին, Աշտարակի ջրային տեխնիկի միջոցով, տեղյակ է նաև Գ.Ղափանցյանը և բերում է վերջինիս գծագիրը. այդ ամբար-

4 Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Սյր.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 104:

5 Бальян С.П., նշվ. աշխ., էջ 229; Асланян А. Т., Вегуни А. Т. (ред.), Армянская ССР. – Геология СССР, т. XLIII. М., 1970, с. 416; Siebert L., Simkin T., Kimberly P., Volcanoes of the World. Berkeley, Los Angeles, London, 2010, p. 465; Меликсетян Х.Б., նշվ. աշխ., էջ 40, 44; Connor et al., նշվ. աշխ., էջ 5–7, 11, 16:

6 Ալիշան Ղ., Արարատ, Վենետիկ, էջ 132, հմմտ. Էփրիկեան Հ.Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. I, Վենետիկ, 1902, էջ 273, 493:

7 Пагирев Д. Д., Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с. 132; Նազարյան Խ., Արագած. – ՀՍՀ, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 677–678: Ասլանյան Ս.Ա., Գրգենարյան Հ.Գ., Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Երևան, 1981, էջ 190:

8 Կարապետյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 51–52, հմմտ. Քալանթար Ա., Քարե դարը Հայաստանում. – Նորք 5/6, 1925, էջ 207–232, 219:

9 Քալանթար Ա., նշվ. աշխ., էջ 221:

տակները ջուր են մատակարարել 12 գյուղերի, որոնցից առաջինը Շամիրամն է¹⁰։ Գ.Ղափանցյանը Աշտարակ քաղաքում տեղեկություններ է ստացել Կըզըլ Ջիարեթի մասին, թե իբրև այնտեղ կա սրբատեղի, բայց երբեք չի եղել այդ վայրում։ Նա խնդրել է Ն.Տոկարսկուն, որ վերջինս փնտրի սրբավայրը, սակայն ռուս ճարտարապետը չի կարողացել այն գտնել¹¹։ Ի դեպ, Տոկարսկին կարող էր Տիրինկատարը փնտրել 1934 թ., երբ նա Բ.Պիոտրովսկու հետ հետախուզական աշխատանքներ էր իրականացնում Անբերդի շրջակայքում, կամ 1936 թ., երբ պեղվում էր Ամբերդը, և երբ Պիոտրովսկին վերագտավ Պրոսպեկտ 1 (Ջհանգիր աղայի յայլայի) վիշապաքարը¹²։

Հին ծիսական լանդշաֆտը. Ընդարձակ գոգահովտում գտնվող Տիրինկատարի ծիսական լանդշաֆտը, վիշապաքարերով հանդերձ, զբաղեցնում է մոտ 40 հա մակերես, և, ինչպես նշվեց, տեղադրված է Արագած-Արարատ առանցքի վրա (նկ. 1ա,բ)¹³։ Մարգագետնի կենտրոնական հատվածում մենք փաստագրեցինք ութ վիշապաքար իրենց տեղում կամ սկզբնական դիրքից ոչ հեռու (հմմտ. նկ. 2ա), ինչպես նաև մեկ վիշապաքարի վերնամաս՝ համատեքստից դուրս։ Նույնականացվեցին հողի մեջ թաղված ևս չորս երկարավուն քարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, վիշապաքարեր են, որոնք հիմնականում առնչվում են կրոնիկներին հետ։ Տարածքում կան նաև մի քանի կրոնիկներ՝ առանց վիշապաքարերի։ Այսպիսով, Տիրինկատարի գոգավորությունը ներառում է առնվազն տաս, հավանական է նաև ավելի, վիշապաքարերով կրոնիկներ։ Սա վիշապաքարերի մինչ այժմ հայտնի ամենամեծ կուտակումն է մեկ պատմա-աշխարհագրական միջավայրում։ Ավելին, առվազն երեք վիշապաքարերի համատեքստը թվում է լավ պահպանված։

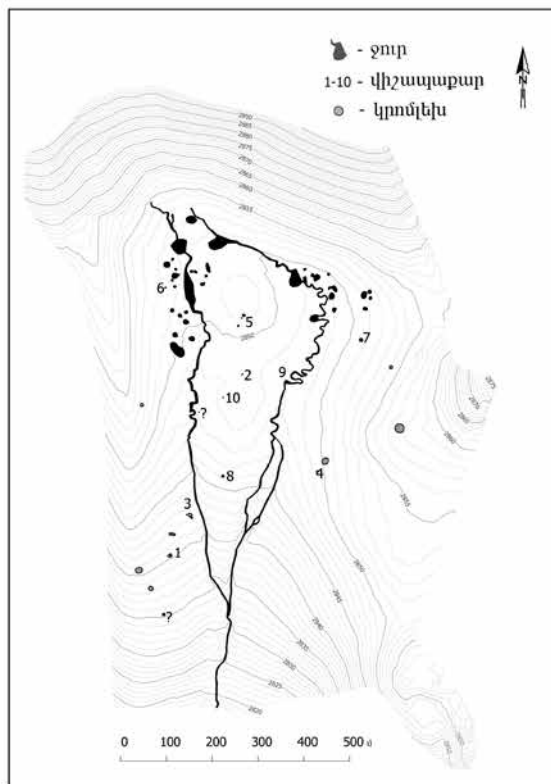
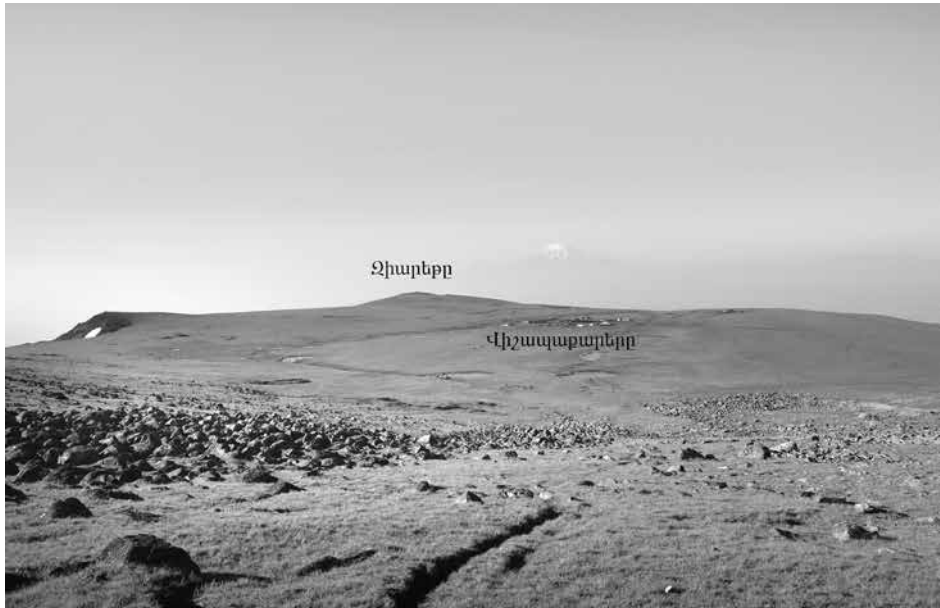
Նորահայտ այս խմբի մեջ հատկապես ուշագրավ է Տիրինկատար 1-ը, քանի որ այն միակ վիշապաքարն է, որի վրա պահպանվել են ժայռապատկերներ։ Ծիսական միջավայրի կենտրոնական հատվածում է

10 Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 147, 170–171։

11 Капанцян Г., Ара Прекрасный: мифотворческий образ у армян. – В кн.: Неизданные сочинения. Ереван, 2008, с. 15–16.

12 Пиотровский Б. Б., Страницы моей жизни. М., 2009, с. 138, 291.

13 Ոչ միայն Կարմիր սարը, այլ վիշապաքարերով բնորոշվող բարձրադիր միջավայրերն ընդհանրապես, գտնվում են այնպիսի առանցքի վրա, որի տեսադաշտում են Արարատի, Արագածի կամ Արայի գագաթները, լեռներ, որոնք էական դեր պիտի խաղային վիշապաքարերը կերտողների արժեքային համակարգում։ Այս առանձնահատկությունը Արարատի համատեքստում նկատել է Ն.Մառը, ով գրում է. «Տեսարանը դեպի սուրբ լեռը միշտ առանձնահատուկ է վիշապաքարերի տեղադրության համար»։ Տե՛ս Март Н. Я., Смирнов Я. И., Вишاپы. Л., 1931, с. 92։

Նկ. 1. Տիրինկատարի միջավայրը (ա) և տեղագրությունը (բ).

Նկ. 2. Տիրինկատար 4 վիշապաքարը (ա) և Կըզըլ Ջիարեթ սուրբը (բ).

գտնվում Տիրինկատար 10-ը, որը մեր արշավախումբը նկատել էր դեռևս 2012թ. հետախուզության ընթացքում, երբ այն սահմանվեց որպես հնարավոր վիշապաքար հողածածկույթի տակ, քանի որ նրա բազալտե դուրս ընկած հորիզոնական հատվածի միայն 70 սմ էր տեսանելի մոտ 40–60 սմ բարձրության բլրակի մակերեսի վրա: 2013թ. պեղումները ցույց տվեցին, որ այստեղ հիրավի գործ ունենք ձկնակերպ վիշապաքարի հետ, որը հանդես է գալիս երկու կրոմլեխներով կառույցների համատեքստում: Առկա նյութի հիման վրա կառույցները կարելի է թվագրել միջին բրոնզով: Նկարագրված ծխական հարթակով վիշապաքարերի զուգահեռների թվում կարելի է հիշել մեր արշավախմբի հայտնաբերած Մաղախներ 1-ը Գեղամա լեռներում¹⁴ և Ծալկայի ջրամբարի տարածքի կրոմլեխները, որոնցում մեծ և փոքր կլոր կառույցները առնչվում են միմյանց՝ վիշապաքարերի համատեքստում¹⁵:

Տարածքի հետազոտ ձևափոխումները. Խնդրո առարկա տարածքն իր կարևորությունը պահպանել է նաև մեր օրերում: Մասնավորապես բլրի գագաթին է գտնվում սուրբը՝ Կրզըլ Զիարեթը, տարածքն օգտագործող տարակրոն խմբերի համար սինկրետիկ մի սրբավայր, որ հանդես է գալիս գրեթե քառակուսի հատակագծով շինության ձևով. շրջակայքում ցանկության արտահայտման քարակույտեր են ու գերեզմանոց (սկ. 2բ): Այնտեղ այսօր էլ ծխակատարություններ են տեղի ունենում, գոհաբերություններ արվում հայ և եզդի բնակչության կողմից: Նույնանուն կոչված սրբավայր-ուխտատեղիները տարածված են ոչ միայն Արագածի¹⁶, այլև Գեղամա¹⁷, Վարդենիսի¹⁸, Տայքի¹⁹, Բյուրակնյան, Շիրակի և Վանանդի²⁰, Արարատի²¹, Արարադի²² լեռների բարձրադիր մշակութայնացված միջա-

14 Bobokhyan A., Gillibert A., Hnila P., Vishaps of the Geghama Mountains: New Discoveries and Propedeutics to a History of Research. – Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies VII/2, 2012, pp. 7–27, table VII.

15 Narimanishvili G., Neue Forschungen zur Trialeti-Kultur, Tbilisi, 2009, table XXIX–XXXI.

16 Հմմտ. նաև Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 132; Капанцян Г., նշվ. աշխ., էջ 15–16:

17 Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 331; Март Н. Я., Смирнов Я. И., նշվ. աշխ., էջ 83–84. վերջինս նույն Կրզըլ Զիարեթ անվամբ՝ վիշապաքարերով հայտնի Թոխամախան Գյուլի մոտակայքում:

18 Մարտիրոսյան Հ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ. – ՊԲՀ, 1969, թիվ 3, էջ 191–208, 196:

19 Արրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 54–55:

20 Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 1, 7, 132: Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 15, 70, Արրպետ, Վիշապազանց պաշտամունքը. – Բազմավեպ, 1931, թիվ 7/8, էջ 308–319, 310–319:

21 Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 490, 521:

22 Uyanik M., Petroglyphs of South-Eastern Anatolia, Graz, 1974, p. 83.

վայրերում և շատ հաճախ, ըստ համապատասխան բլուրների գույնի, անվանվում են Սպիտակ, Սև կամ Կարմիր սար ու բլուր: Ուշագրավ է, որ Գեղամա լեռների ամենաբարձր գագաթը՝ «Վիշապային» անվամբ Աժդահակը (3.598 մ) ունեցել է երկրորդ՝ Կըզըլ դաղ անվանումը²³, իսկ ոչ պակաս «Վիշապային» Գեղ(մաղան) լեռնագագաթը (3.319 մ) նույն լեռնաշղթայում ոչ պատահականորեն կոչվում է նաև Դըզըլ Զիարեթ²⁴: Հատկապես հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Գեղամա լեռների հարավային հատվածի մերձկատարային մասում գտնվող լեռնագագաթներից մեկը կոչվում է Վիշապասար կամ Զիարեթ Դըզըլ²⁵: Լեռնային այս սրբավայրերի տարակրոն և տարեթնիկ խմբերի կողմից հարգվելու հանգամանքը վկայում է նրանց արխաիկ բնույթի մասին²⁶: Ըստ էության, այդ սրբավայրերն, ի տարբերություն դաշտավայրայինների, չեզոք գոտիներ են, որտեղ, բացարձակ սրբության մթնոլորտում, վերանում են ամեն տեսակի սահմանները:

Բացի հիշյալ սրբավայրի գոյության հանգամանքից, նկատվում է նաև Տիրինկատարի ժամանակավոր բնակչության հատուկ վերաբերմունքը վիշապաքարերի նկատմամբ, որի պատմական նշանակության մասին որպես այդպիսին նրանք տեղյակ չեն, սակայն համարում են ինչ-որ կարևոր և խորհրդավոր սրբություն, ինչը կարելի է դիտել մինչև վերջերս Հայաստանում պահպանված քարի պաշտամունքի ընդհանուր համատեքստում²⁷: Ուշագրավ է, որ Արագածի և Ղազախի կրոնիկներին՝ «պարուրաձև քարե շրջանների» պարագայում (որոնց կենտրոնում նաև երկար քարեր են լինում), խոսք է գնում, այն մասին, որ դեռևս 19-րդ դ. տեղացի բնակչությունը գնում էր վերջիններիս մոտ աղոթքի՝ ընկալելով դրանք որպես «սրբերի գերեզմաններ»²⁸: Այս տեսանկյունից վիշապաքարերի՝ ծիսական կառույցների, մասնավորապես կրոնիկ-դամբարանների և նախնիների

23 Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Սյր. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 54:

24 Ապանյան Ա. Ա., Գրգեարյան Հ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 50, 122:

25 Նույն տեղում, էջ 72: Վիշապասարի շրջակայքում կան երկու վիշապաքար և ժայռապատկերների կուտակումներ:

26 Լիսիցյան Ա., Ջանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 282: Վիշապաքարերի համատեքստում հմնտ. Ատրպետ, Վիշապազանց պաշտամունքը, էջ 310 և *Мартин Х. Я., Смирнов Я. И.*, նշվ. աշխ., էջ 65:

27 Մամուլեան Խ., Քարի պաշտամունքը հայերի մեջ. – Հանդես ամսօրեայ, 1927, թիվ 8–9, էջ 435–442, 521–525: Բդոյան Վ., Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ. – Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, թիվ 3, 1950, էջ 5–71:

28 *Гурко-Кряжис В. А.*, Циклопические сооружения Закавказья. – *Новый Восток*, N 15, 1926, с. 212–221, 220՝ նաև վիշապաքարերի համատեքստում:

հետ առնչվելու պարագան համապատասխանում է ժողովրդի մեջ (հատկապես Արագածի շուրջ) տարածված պատկերացմանը վիշապաքարերի գործառույթի մասին. այսպես, տեղացիներն այդ հուշարձանները կոչում են «օղուզների (հսկաների) գերեզմաններ»²⁹:

Քննարկվող սրբազան լանդշաֆտն արտահայտված է նաև ժողովրդական ավանդազրույցներում, որոնք 20-րդ դ. սկզբներին Արագածի հարավային փեշերին (Աշտարակի շրջան) հավաքել է Գ. Ղափանցյանը: Տեղացիները Տիրինկատարի սրբի (Կրզըլ Զիարեթի) տարածքը կապում են գարնանային Արա աստվածության հետ. իբրև թե սրբավայրի մոտ է գտնվում վերջինիս գահն իր աթոռներով, այլևայլ գծագրություններով, և որտեղ կան քարե կամ այլ պատկերներ³⁰: Կարևոր է, որ այս զրույցները ավանդել են աշտարակցիները, քանի որ Հայաստանում «շատ քիչ տեղեր են մնացել, որ հնուց պահպանած լինեն իրենց բնիկ բնակչությունը: Աշտարակն ահա այդ սակավ տեղերից մեկն է»³¹:

Ազգագրական և առասպելաբանական տեսանկյունից ուշագրավ է Տիրինկատար անվանումը: Նման անունները Հին Հայաստանում կապվել են սրբավայրերի, արձանների, վիշապների հետ. հմնտ. օր. Մուշի մոտ գտնվող նույն Տիրինկատար կամ Կրզըլ Զիարեթ անվամբ բարձունքը (ի դեպ, ծովի մակերևույթից գրեթե նույն՝ 2.600 մ բարձրության վրա), որի վրա էր գտնվում Առաքելոց կամ Տիրինկատար վանքը, իսկ ստորոտին՝ Վիշապ քաղաքը³²:

29 *Пюотровский Б.Б.*, Вишапы: каменные статуи в горах Армении. Л., 1939, с. 13. Հմնտ. նաև *Март Н.Я.*, *Смирнов Я.И.*, նշվ. աշխ., էջ 64:

30 Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 99, 110, 148; *Капанцян Г.*, նշվ. աշխ., էջ 15–16: Ուշագրավ է, որ արևմտաեվրոպական մենսիիրների և ընդհանրապես մեգալիթյան կառույցների մասին նույնպես նման ոճի ավանդազրույցներ են պահպանվել: Այդ մասին տես *Bock H.*, *Fritsch B.*, *Mittag L.*, *Großsteingräber der Altmark*. Halle, 2006, pp. 179–185, 192–199:

31 *Շահազիզ Ս.*, Աշտարակի պատմությունը, Երևան, 1987, էջ 58:

32 *Thierry J.M.*, *Le couvent des Saints-Apotres de Mua*. – *Handes Amsorya*, 1976, p. 237; *Вардумян Г.Д.*, Дохристианские культы армян. – *Армянская этнография и фольклор*, вып. 18. Ереван, 1991, с. 109, 112–113; *Հարությունյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 118: Անվանումը հավանաբար կապ ունի Տիր աստվածության հետ. հմնտ. «Մեղրի քարեր»-ի մասին, ավանդությունը, ըստ որի այդ քարերը գտնվում էին Մուշ քաղաքի հարավային կողմում՝ Տիրկատար լեռան լանջին, իսկ լեռան վրա էր Տիր աստծու մեհյանը: Տիրը սովորություն ուներ նստելու այս քարերի վրա և ուտել մեղուների՝ իրեն համար պատրաստված հատուկ մեղրը, որը պահվում էր ոչ հեռու գտնվող քարայրի տաս կարասների մեջ: Տես *Ս. Ս. Ղափանյան*, Ավանդապատում, Երևան 1969, էջ 74: Տիրը բազմաշերտ կերպար է. քննարկվող թեմայի համատեքստում ուշագրավ է նրա առնչությունը լեռների, ջրի, երկրագործության, նախնիների պաշտամունքին, ինչպես նաև՝ վիշապներին, ցլերին, կարմիր գույսին և ի վերջո՝ Տիրինկատար լեռներին: Հարցի շուրջ տես. *Քնշա-*

Այն հանգամանքը, որ Տիրինկատարը սրբավայր է նաև այժմ (որի մասին առկա են կամ ստեղծվում են ավանդազրույցներ), այն որ տարածքում կա միջնադարյան խեցեղեն, իսկ որոշ քարերի վրա (օրինակ՝ Տիրինկատար 1-ի)՝ նշաններ, որոնք կարող էին ավելացվել միջնադարում, թերևս չի բացառում, որ տարածքը կարող էր օգտագործվել ինչպես արտավայր, այնպես էլ սրբավայր բրոնզ-երկաթի դարից հետո:

Քննարկում. Նախկինում վիշապաքարերն ընկալվում էին զուտ որպես նախապատմական ոռոգովի համակարգերի հանգուցակետերում տեղադրված հուշարձաններ: Նոր հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիշապաքարն շատ ավելի բարդ երևույթ է: Պարզվում է, որ վիշապաքարերը հիմնականում տեղակայված են լեռնային հրապարակներում՝ կրոմլեխներով կառույցների մեջ և նրանց միջավայրում: Այս առանձնահատկությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վերջիններս առավելապես հասարակական հիշողության կազմակերպմանն առնչվող և բարձրադիր ծիսական միջավայրերում տեղակայված կոթողներ են, որոնք կարող են լինել բնույթով սինկրետիկ և ունենալ բազմագործառնության ընդհանրություն (ի թիվս այլոց կապվելով նաև ջրի և ոռոգման համակարգերի հետ): Վիշապաքարերի այս գործառնությամբ որոշակի զուգահեռներ է գտնում նախապատմական մեգալիթյան մշակույթներում³³:

Վիշապաքար երևույթն անհրաժեշտ է դիտարկել մշակութային զարգացումների ընդհանուր համակարգում՝ նստակյաց-երկրագործ-դաշտավայրաբնակ և կիսաքոչվոր-անասնապահ-լեռնաբնակ համայնքների փոխազդեցության ոլորտում: Այս իմաստով կարևոր է վիշապաքարերի բարձրությունների դասակարգումը: Հաշվի առնելով վերջիններիս հայտնաբերման բարձրությունները՝ կարելի է հստակորեն առանձնացնել դրանց ի հայտ գալու երկու մակարդակ՝ 1. բարձր լեռնային՝ մոտ 2.400-3.200 մ, ուր չկան մշտական բնակավայրեր, բայց առկա են ամառանոցներ, կրոմլեխներ ու սրբավայրեր և 2. նախալեռնային՝ մոտ 1.700-2.300 մ, ուր առկա են ինչպես մշտական կամ ժամանակավոր բնակավայրեր, այնպես էլ ամառանոցներ, կրոմլեխներ ու սրբավայրեր:

Հիշյալ երկու ոլորտների վիշապաքարերը կարող են ընկալվել որպես խորհրդանշական «խարիսխներ»՝ տարբեր սոցիո-մշակութային խմբերի փոխառնչության համակարգում: Հետևապես, ճիշտ են այն հեղի-

ըյան Գ. Գ., Տիր/Տիր աստվածությունը «հայոց մեծաց» սերնդաշարքում. – ԼՀԳ, 2005, թիվ 1, էջ 130-141:

33 Հմմտ. Bradley R., The Past in Prehistoric Societies. London-New York, 2002, pp. 40, 43, 48, 102-113:

նակները, ովքեր նշում են, թե արագածյան այնպիսի նախալեռնային հուշարձանախմբեր, ինչպիսիք են Շամիրամը, Արուճը, Կոշը, ԱղաՎնատունը, Օշականը և այլն, իրենց բնորոշ բազմապիսի հուշարձաններով (բնակավայրեր, դամբարաններ, սրբարաններ, մենաքարեր, «հսկաների տներ», աշտարակներ, ժայռապատկերներ) և ընդհանրապես նյութական ու հոգևոր մշակույթով պետք է անմիջական առնչություն ունենան վիշապաքարերը կերտողների հետ³⁴:

Եզրակացություն. Հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունները փաստում են, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել տարածքների մշակութայնացման երեք մակարդակներ՝ դաշտավայրային, նախալեռնային և բարձր լեռնային, որոնց պայմանականորեն կոչում ենք «ցածր», «միջին» և «բարձր»: Աշխարհագրական պայմանների թելադրած այս «ուղղահայաց գոտիականությունը» պայմանավորել է տարածաշրջանի մշակութային զարգացումների ողջ ուղին: Այս իմաստով կարելի է ասել, որ լեռնաշխարհի պատմությունն ընդհանուր առմամբ այս երեք մակարդակների փոխազդեցության ընթացքն է: Ընդ որում, «բարձր» մակարդակում են գտնվել դաշտավայրային և նախալեռնային գոտիներում ապրող մարդկանց սրբավայրերը («սրբերը») և արոտավայրերը: Նորահայտ Տիրինկատար սրբավայրն էապես լրացնում է այս խնդիրների մասին առկա պատկերացումները:

СВЯЩЕННЫЙ ЛАНДШАФТ ТИРИНКАТАРА НА АРАГАЦЕ

Арсен Бобохян

Резюме

Археологические и этнографические исследования показывают, что в Армении существовали три уровня адаптации ландшафтов: равнинный, предгорный и высокогорный, которые условно можно назвать «низкий», «средний» и «высокий». Продиктованная географическими условиями «вертикальная зональность» обусловила весь путь культурного развития Армянского нагорья. Причем, на «высоком» уровне находились святыни и высокогорные пастбища населения, живущего в предгорьях и равнинных зонах. Новонайденный памятник Тиринкатар на южных склонах горы Арагац существенно дополняет наши представления о ранних обществен-

34 Քալանթար Ս., Քարե դարը Հայաստանում, էջ 207–232: Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 154: Մարտիրոսյան Հ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 192–193: Արագածի հարավային փեշերի մոտ 1.000–2.100 մ բարձրության վրա գտնվող բնակավայրային համակարգի մասին տե՛ս Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Մինոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ս., Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում. – ԼՀԳ, 1977, թիվ 4, էջ 77–93: Հմմտ. նաև Badalyan R. S., Avetisyan P. S., նշվ. աշխ.):

ных процессах региона. Территория находится на высоте около 3.000 м над уровнем моря, среди широкой котловины, в центральной части которой в 2012 г. были зафиксированы десять каменных стел – вишапов в контексте кромлехов. Указанная территория могла сохранить свое значение как пастбище и сакральное место и позднее, о чем свидетельствуют найденная здесь средневековая керамика, зиарет и соответствующие предания.

Ключевые слова: Арагац, Тиринкатар, каменные вишапы, кромлех, сакральный ландшафт, вертикальная зональность, культ камня, синкретизм, археология, этнография.

SACRED LANDSCAPE OF TIRINKATAR ON ARAGATS

Arsen Bobokhyan

Summary

Archaeological and ethnological investigations demonstrate that three levels of human adaptation – lowland, foothills and upland – existed in Armenia, which we call conventionally call “low,” “middle,” and “high” zones. This “vertical zonality” conditioned the whole way of cultural developments of the Armenian Highland. The sacred places and summer pastures of the population living in the lowlands and on the foothills were situated on the “high” zones. Tirinkatar, a recently discovered site on the southern slopes of the Mount Aragats, essentially adds our knowledge of early social processes of the region. This landscape, situated on ca. 3.000 m above the sea level, represents a wide meadow: in 2012 ten monumental stelae called vishap, as a rule, associated with cromlechs, were documented in the central part of the meadow. The area under consideration could have kept its earlier significance as a summer pasture and sacred place also during later periods, as suggested by the presence of medieval pottery, the ziaret, and corresponding folk traditions.

Keywords: Aragats, Tirinkatar, vishap stone, cromlekh, sacred landscape, vertical zonality, stone cult, syncretism, archaeology, ethnography.